

вати вищезазначене при подальшому реформуванні пенсійного законодавства, а поки що розглянути можливість запровадження певних компенсаторів запровадження вказаних реформаторських заходів, зокрема підвищити грошове забезпечення особам рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ.

Прилипко С.М.,
докт. юрид. наук, проф. кафедри трудового права
Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого», член-кореспондент Національної
академії правових наук України

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. і зверненні Верховної Ради України «До парламентів народів світу» проголошувалося, що нова, демократична держава ставить собі за мету реально забезпечити права і свободи людини і зобов'язується суворо дотримуватися загальновизнаних принципів та норм міжнародного права. Набуття у 1995 р. Україною членства у Раді Європи значною мірою вплинуло на подальший розвиток прав і свобод в Україні. Прийняття стратегічного курсу до вступу в Європейський Союз серед широкого кола питань щодо розвитку українського законодавства актуальним постає питання про визначення змісту права на соціальне забезпечення, створення нової системи соціального забезпечення, яка б відповідала міжнародним стандартам, а також надавала можливість реалізувати права людини у соціальній сфері. Зазначені питання безумовно впливають на формування громадянського суспільства, розбудову демократичної, соціальної, правової держави, розробку досконалої національної правової системи, визначення головних пріоритетів у сфері прав людини, які б відповідали правовим традиціям, правосвідомості нашого народу, ідеї прав захисту людини і громадянина постають.

Права людини – складне, багатомірне явище. У різні епохи проблема прав людини завжди залишалась політико-правовою, набувала релігійно-етичного, філософського, правового значення.

Людство заради утвердження прав і свобод людини пройшло важкий шлях. Боротьба за права людини ставала каталізатором значних змін у суспільно-політичному житті тієї чи іншої держави, вела до нового осмислення ролі людини у її відношеннях із державою і суспільством. Широка низка проблемних питань соціально-економічних прав, серед яких: право на працю, право на освіту, право на охорону здоров'я та медичну допомогу, право на достатній життєвий рівень, соціальний захист від бідності і запобігання їй, захист прав інвалідів, захист прав громадян, що постраждали від техногенних катастроф та ін. є предметом діяльності Президента України, Верховної Ради виконавчих органів, міжнародних інституцій тощо.

Соціальні проблеми завжди стояли перед суспільством будь-якої держави. А тому питання щодо вирішення цих проблем так само постійно були в полі зору науковців. Визначення соціальної сфери об'єктом правового регулювання надало імпульсу щодо дослідження так званого «соціального питання». Цей термін з'явився наприкінці XIX століття.

Соціальне питання стало предметом активного обговорення і у XX столітті і XXI столітті. Причому зазначені проблеми є актуальними не тільки в Україні, а й в усьому світі, навіть у розвинених країнах. На порядку денному в сучасних умовах постає нове соціальне питання, що свідчить про саму неадекватність старих методів регулювання соціальних проблем і зміни природи держави загального благоденства, яке з кінця 70-х рр. XX ст. вступило в смугу кризи. Нині, крім гострих проблем фінансування і завжди насущних проблем бюрократизації, під сумнів поставлені організаційні принципи соціальної солідарності і сама концепція соціальних прав.

На початку 1980-х рр. Європейський центр дослідження та вивчення соціальної держави загального добробуту зазначив про кризові явища цієї концепції. Відсоток валового внутрішнього продукту на соціальний захист постійно підвищувався, і все ж потреби в соціальній сфері не задовольнялись. Сьогодні уряди, у тому числі й економічно розвинених країн, почали зазнавати постійного дефіциту бюджетів; навіть якщо їхня економіка була на піднесенні, поточний попит на соціальні витрати став вищим, ніж його можна задовольнити за наявних бюджетів; окремі лідери порушували питання про зниження соціальних витрат. Ви-

никали сумніви щодо спроможності багатьох соціальних програм досягти поставлених цілей, у населення почала виникати недовіра щодо корисності соціальних програм. Відчувалася відсутність взаємопорозуміння щодо загальних цілей у соціальній та економічній сферах.

Нині можна стверджувати, що ні постулати марксизму, засновані на загальній зайнятості населення та виключно державній формі власності, ні теорія держави загального благоденства не вирішили проблем у соціальній сфері. Обидві концепції мають позитивні сторони щодо вирішення проблем в соціальній сфері. Разом з тим мають і певні вади, повною мірою не забезпечують принцип соціальної справедливості при здійсненні соціального забезпечення. А тому багато дослідників намагаються через поєднання цих систем віднайти особливий, третій шлях створення системи соціального забезпечення, який би втілював позитивні моменти як однієї, так і іншої теорії.

І не випадково все більше дослідників приділяють увагу саме соціальним правам людини, які на перехресті XX – XXI ст. стали в ряд найактуальніших проблем світової спільноти. Вони дуже важливі для кожної людини. У самому загальному вигляді під соціальними правами слід розуміти такі права, які повинні забезпечити задоволення її найважливіших життєвих потреб та інтересів, гарантувати гідний, доступний і достатній рівень життя і вільний розвиток. Питання соціальних прав торкаються усіх громадян України, оскільки вони пов'язані із забезпеченням нормальних і гідних умов життя кожної людини. Ця категорія прав відіграє нічим не меншу, ніж політичні і громадянські права, а іноді і більш значну роль у забезпеченні життєдіяльності громадян. Зазначений комплекс прав людини виникає з моменту народження, супроводжує протягом всього життя до самої смерті. Соціальна сфера супроводжує повсякденне життя індивіда, її слід розглядати як найважливішу складову його життєдіяльності, бо саме вона безпосередньо забезпечує постійний розвиток і відтворювання людини як працівника і особи.

Соціальні права людини, їх визнання, закріплення, дотримання, охорона і захист структурно є потужним комплексом принципів і норм, регулюючих широкий спектр суспільних відносин.

У правовій літературі правильно зазначається, що соціальні права людини – багатовимірне правове явище. Норми, його скла-

дові, розкидані в діапазоні від міжнародного права до норм, встановлених органами місцевого самоврядування, від основоположних міжнародних і конституційних правових норм до конкретних норм соціальної допомоги і соціального забезпечення.

Серед всього цього комплексу правових галузей, з точки зору реалізації соціальних прав людини, а особливо права на соціальне забезпечення, для нас найбільший інтерес представляє така галузь, як право соціального забезпечення та галузь трудове право. Саме від наукової обґрунтованості та об'єктивного висвітлення проблематики цієї галузі залежить її ефективність.

У соціальній сфері відтворюється повсякденне життя, розвиток і самореалізація людини як особи. Стосовно окремої людини її наявні можливості знаходять вираження в конкретних умовах повсякденного життя (праці, побуті, дозвіллі); доступі до культурних цінностей і послуг (освіти, інформації, літератури, мистецтва тощо); гарантіях безпеки, життєзабезпеченні, включаючи охорону здоров'я, соціальне забезпечення, працевлаштування, права особи й інше.

Швидке зростання суспільних і особистих потреб людей у ХХ ст., істотні зміни в цій сфері життя суспільства поставило на порядок денний питання щодо закріплення та забезпечення гарантій соціальних прав. Абсолютна більшість громадян виявилася не в змозі самотійно, без підтримки держави, вирішувати багато життєво важливих питань, що негативно впливало на розвиток економіки і вело до загострення суперечностей в суспільстві.

Тому закономірним результатом суспільного розвитку в нових історичних умовах стало створення гарантованої системи матеріального забезпечення людей похилого віку, самотніх осіб, безробітних, всеохоплюючої системи охорони здоров'я, дієвої системи підтримки сім'ї, малозабезпечених громадян, інвалідів тощо.

У низці міжнародних угод світова спільнота закріпила принцип відповідальності держав-членів ООН за забезпечення економічних, соціальних і культурних прав людини. Так, у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (ст. 11) зазначається, що держави, які беруть участь у вказаному Пакті, визнають право кожного на гідний життєвий рівень для нього самого і його сім'ї, включаючи достатнє харчування, одяг і житло, і на постійне поліпшення умов життя.

Перехід до ринкових відносин супроводжується, з одного боку, позитивними змінами, розвитком демократичних засад суспільства, з другого – призводить до негативних явищ: суттєвих змін у відношеннях власності, підвищенні цін, зниженні рівня і якості життя (особливо тих, хто не в змозі забезпечити себе самостійно – людей похилого віку, непрацездатних осіб, інвалідів, хворих, багатодітних сімей тощо), скорочення зайнятості в державному секторі економіки, безробіття, наявності значного кола осіб, які не здатні з різних причин забезпечити мінімальний рівень життя тощо. Перехідний період неминуче веде до появи різноманітних форм зайнятості, змін соціального статусу певних категорій осіб, до різних рівнів доходів громадян, зменшення соціальної захищеності громадян, які не можуть самостійно конкурувати на ринку праці, а отже, забезпечити себе самостійно і т.ін.

У таких умовах, коли старі економічні важелі та механізми підтримки соціальної сфери, які ґрунтувались на державній формі власності і всеохоплюючому державному впливі, стають неієдздатними, виникає питання щодо перебудови системи соціального забезпечення громадян, забезпечення їх гарантій у соціальній сфері. Сутність будь-якої системи соціального забезпечення полягає в створенні соціальних та правових гарантій тим групам громадян, які мають потребу в підтримці з боку держави і суспільства. Усі негаразди можна подолати (або зменшити їх негативний вплив) через механізм правового регулювання, а тому поступово запроваджуються чітко визначені організаційно-правові форми соціального забезпечення, визначаються джерела фінансування соціальної сфери, вводиться через правовий механізм індексація прожиткового мінімуму тощо.

У соціальній сфері фокусуються всі проблеми суспільства. Соціальні права людини, їх визнання, закріплення, дотримання, охорона і захист структурно є складним комплексом принципів і норм, регулюючих широкий спектр суспільних відносин. Тому важливою юридичною особливістю даних прав є те, що їх соціально-правові норми, що є їх складовими, «розкидані» по багатьох галузях права, а також входять як складник до міжнародно-правової системи.

Інститут соціальних прав – це система правових норм, регулюючих відносини, що складаються в процесі діяльності держави по забезпеченню прав людини, статусу індивідів, гарантій і про-

цедури їх реалізації і захисту прав. Він складається з первинних і схожих одиничних юридичних положень – правових норм, що встановлюють численні і різноманітні за характером і значенням державно-владні і соціально-особисті відносини.

Цей інститут знаходить своє вираження в конкретних законодавчих й інших нормативних актах. Він містить правові норми, які встановлюють наступне: каталог і зміст соціальних прав і свобод; суб'єктів соціальних прав; порядок формування і принципи правовідносин; правовий статус суб'єктів відносин; засоби реалізації суб'єктами прав, свобод і обов'язків; припинення соціально-правових відносин.

Даний інститут включає як матеріальні, так і процесуальні норми. До матеріальних норм належать принципи соціальної політики держави, поняття і види соціальних прав людини, конкретні права, свободи й обов'язки суб'єктів правовідносин, правообмеження, пільги, гарантії і компенсації, питання відповідальності і т.д. Процесуальні норми регулюють відносини з безпосереднього здійснення положень, що містяться у вищеназваних матеріальних правових нормах.

У сучасних умовах право на соціальне забезпечення визнається центральним і є найбільш проблематичним серед соціальних конституційних прав. Реалізація конституційного права на соціальне забезпечення допомагає зміцненню людської гідності, досягненню рівності і соціальної справедливості, має велике значення для політичної і правової інтеграції до міжнародної спільноти, підвищення індивідуального статусу людини та розвитку демократичних засад суспільства.

Відповідно до Конституції України 1996 р. права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21). До основних прав людини Конституція України відносить і право на соціальне забезпечення, зміст якого розкривається в багатьох статтях. Так, ст. 46 гарантує кожному соціальне забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом; ст. 48 встановлює право на достатній життєвий рівень, ст. 49 декларує право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; ст. 50 закріплює право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням

цього права шкоди; ст. 51 проголошує, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Разом з тим очевидно, що ці права мають широкий зміст, у якому власне соціальне забезпечення є тільки однією з граней. Зокрема, право на захист від безробіття, крім виплати допомоги при настанні відповідного соціального ризику, передбачає: правовий захист від незаконної відмови в прийомі на роботу і від необґрунтованого звільнення; безкоштовне сприяння в підборі потрібної роботи і працевлаштуванні органами служби зайнятості; безкоштовне навчання новій професії і підвищення кваліфікації за допомогою служби зайнятості тощо.

Захист материнства і дитинства не зводиться тільки до надання матеріальної допомоги. Воно гарантується широким спектром законодавства про охорону праці жінок, спеціалізованим акушерсько-гінекологічним і медичним обслуговуванням, а також іншими заходами.

Право людини на охорону здоров'я не обмежується наданням населенню доступної медико-соціальної допомоги. Воно передбачає також охорону навколишнього природного середовища, створення сприятливих умов праці, побуту і відпочинку, виховання і навчання, виробництво і реалізацію якісних продуктів харчування, можливість брати участь у добровільному медичному страхуванні тощо.

Громадянам України гарантується право на матеріальне забезпечення при тимчасовій втраті працездатності, на допомогу по вагітності і пологах, при народженні та догляді за дитиною, допомогу на поховання. Соціальне забезпечення також здійснюється шляхом створення державних закладів по догляду за непрацездатними (будинки-інтернати для одиноких громадян, територіальні центри соціального обслуговування для пенсіонерів і інвалідів тощо).

Проведений аналіз конституційних норм, що закріплюють право на соціальне забезпечення, дозволяє зробити наступні висновки про його соціально-правову природу. Право на соціальне забезпечення має певний обсяг та зміст і розкривається в Конституції України та законодавстві; право на соціальне забезпечення є складовою соціально-економічних прав і належить до числа суб'єктивних прав людини, а також захищається безпосередньо в суді. Слід підтримати позицію Б.І. Сташківа, який зазначає, що засади права на соці-

альний захист зводяться до такого: 1) усі без винятку мають право на соціальний захист; 2) основою такого захисту є соціальне забезпечення; 3) підставою виникнення є передбачені законом випадки, зокрема, повна або часткова втрата працездатності, втрата годувальника, безробіття з незалежних від особи обставин, старість, інші випадки, визначені законом; 4) гарантіями забезпечення цього права є загальнообов'язкове державне соціальне страхування, бюджетні кошти та інші джерела соціального забезпечення; пенсії та інші види соціальних допомог, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

На підставі всебічного аналізу можна дати наступне визначення права на соціальне забезпечення, яке, на наш погляд, містить всі суттєві ознаки цього поняття. Право на соціальне забезпечення – це визнана Конституцією України, міжнародним співтовариством і гарантована державою України можливість людини одержати соціальне забезпечення, соціальну допомогу та підтримку, щоб задовольнити фізіологічні, соціальні і духовні потреби в обсязі, необхідному для гідного життя, у тих випадках, коли у зв'язку з впливом соціального ризику громадянин з незалежних від нього причин не має джерел та засобів для існування.

Федорова М.Ю.,

докт. юрид. наук, проф.,
советник Конституционного Суда
Российской Федерации

РЕФОРМЫ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ РОССИЙСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О СОЦИАЛЬНОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПЦИИ ПРИОБРЕТЕННЫХ ПРАВ

Реформы, осуществляемые в Российской Федерации в современных условиях, в той или иной мере затрагивают практически все стороны общественной жизни. В политической сфере они направлены на дальнейшее развитие базовых демократических институтов, в экономике – на совершенствование рыночных отношений, в социальной сфере – на достижение социального благополучия личности с учетом усиления ответственности самого гражданина за его жизнеобеспечение.